

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA "VAQT" VA "MEHMON" KONSEPTLARINING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

O.A.Ikromova¹ , M.M.Axunov²

1. Andijon davlat chet tillari instituti talabasi

2. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), professor

Mas'ul muallif: Ikromova Odina Akmaljon qizi, Andijon davlat chet tillari instituti talabasi.

e-mail:

ikromovaodina24@gmail.com

Received: 28 Sentabr 2026

Accepted: 03 Oktabr 2026

Published: 08 Oktabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC-BY-4.0) license.

Iqtibos uchun: Ikromova, O. A. O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA "VAQT" VA "MEHMON" KONSEPTLARINING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI / O. A. Ikromova, M. M. Axunov // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 10, № 1. — B. 273–276.

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi "vaqt" va "mehmon" konseptlari lingvokulturologik jihatdan qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot materiali sifatida izohli lug'atlar, maqol va matallar hamda frazeologik birliklar olingan. Tahlil natijasida ingliz lingvomadaniyatida vaqt asosan "resurs" va "pul" sifatida, o'zbek lingvomadaniyatida esa "ne'mat", "fursat" va ijtimoiy-maishiy hodisalar bilan o'lchanadigan birlik sifatida konseptuallashtirilishi aniqlandi. "Mehmon" konsepti o'zbek tilida muqaddaslik va ulug'lash g'oyasi bilan, ingliz tilida esa shaxsiy hudud, taklif va vaqt chegarasi g'oyasi bilan bog'liqligi ko'rsatildi. Ikki konsept o'zaro kesishgan nuqtada - mehmondorchilik vaqtini idrok etishda - madaniyatlararo farq yaqqol namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: konsept, lingvokulturologiya, vaqt, mehmon, mehmondo'stlik, konseptual metafora, maqol, frazeologizm, monoxron va polixron madaniyat.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТОВ «ВРЕМЯ» И «ГОСТЬ» В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В статье проводится сопоставительный лингвокультурологический анализ концептов «время» и «гость» в узбекском и английском языках. Материалом исследования послужили толковые словари, пословицы, поговорки и фразеологические единицы. Установлено, что в английской лингвокультуре время концептуализируется преимущественно как «ресурс» и «деньги», а в узбекской - как «благо», «удобный случай» и единица, измеряемая бытовыми и социальными событиями. Концепт «гость» в узбекском языке связан с идеей святости и почитания, в английском - с идеями личного пространства, приглашения и временных границ визита. Межкультурное различие наиболее ярко проявляется на пересечении двух концептов - в восприятии времени гостеприимства.

Ключевые слова: концепт, лингвокультурология, время, гость, гостеприимство, концептуальная метафора, пословица, фразеологизм, монохронная и полихронная культура.

LINGUOCULTURAL FEATURES OF THE CONCEPTS OF "TIME" AND "GUEST" IN THE UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Abstract. This article offers a comparative linguocultural analysis of the concepts "time" and "guest" in Uzbek and English. The data were drawn from explanatory dictionaries, proverbs, sayings and phraseological units. The analysis shows that English conceptualises time mainly as a "resource" and "money", while Uzbek treats it as a "blessing", an "opportunity" and a unit measured by everyday and social events. The concept "guest" is linked in Uzbek to sanctity and honour, and in English to personal space, invitation and the time limits of a visit. The cultural contrast is most visible where the two concepts meet - in how the duration of hospitality is perceived.

Keywords: concept, linguoculturology, time, guest, hospitality, conceptual metaphor, proverb, phraseological unit, monochronic and polychronic culture.

Kirish. Til va madaniyatning o'zaro munosabati zamonaviy tilshunoslikning markaziy masalalaridan biridir. Lingvokulturologiya tilni xalqning madaniy tajribasi, qadriyatlari va dunyoqarashini saqlovchi hamda avloddan avlodga uzatuvchi tizim sifatida o'rganadi [1]. Bu yo'nalishning asosiy tushunchasi - konsept bo'lib, u inson ongidagi madaniyatning "quyuqlashgan" birligi sifatida ta'riflanadi [2].

Konseptlar orasida "vaqt" va "mehmon" alohida o'rin tutadi. "Vaqt" - har qanday madaniyatda mavjud bo'lgan universal kategoriya, biroq uni idrok etish, o'lchash va qadrlash usullari xalqdan xalqqa farq qiladi [3]. "Mehmon" esa ijtimoiy munosabatlar, odo-axloq va mehmondo'stlik an'analari aks ettiruvchi madaniy jihatdan belgilangan konseptdir. O'zbek xalqida mehmondo'stlik milliy qadriyat darajasiga ko'tarilgan bo'lsa, ingliz madaniyatida shaxsiy hudud va daxlsizlik tamoyili ustuvorlik qiladi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, bu ikki konsept amalda bir-biridan ajralmagan: mehmonni kutish,

uning tashrifi davomiyligi, kech qolish yoki erta ketish - bularning barchasi vaqtni idrok etish bilan bog'liq. Shu sababli ularni birgalikda o'rganish madaniyatlararo muloqotdagi tushunmovchiliklarning ildizini ochishga yordam beradi. Bu, ayniqsa, ingliz tilini chet til sifatida o'qitish jarayonida muhimdir. Tadqiqotning maqsadi - o'zbek va ingliz tillaridagi "vaqt" va "mehmon" konseptlarining lingvokulturologik xususiyatlarini qiyosiy aniqlash. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

Konseptlarni ifodalovchi leksemalarning lug'aviy ma'nolari va etimologiyasini tahlil qilish.

Har ikki tildagi maqol, matal va frazeologik birliklarda konseptlarning aks etishini aniqlash.

Konseptual metaforalarni qiyoslash va ularning madaniy asoslarini ko'rsatish.

Natijalarni ingliz tili o'qitish amaliyoti uchun tavsiyalar shaklida umumlashtirish.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Lingvokulturologiyaning nazariy asoslari V.A. Maslova asarlarida tizimli bayon etilgan bo'lib, olimlar tilni madaniyatning "ko'zgusi" emas, balki uning faol yaratuvchisi deb biladi [1]. Yu.S. Stepanov konseptni insonning madaniyatga, madaniyatning esa inson ruhiyatiga kirib boradigan "eshigi" sifatida talqin qiladi [2]. V.I. Karasik konsept tarkibida tushunchaviy, obrazli va qadriyatli qatlamlarni ajratadi [3]; ushbu maqolada aynan shu uch qatlamli model tahlil asosi qilib olindi.

Vaqtni konseptual metafora orqali o'rganishda J. Lakoff va M. Jonsonning "TIME IS MONEY" metaforasi haqidagi xulosalari muhim ahamiyatga ega [4]. E. Xoll madaniyatlarni vaqtga munosabatiga ko'ra monoxron (vaqt chiziqli, bir paytda bitta ish) va polixron (bir vaqtda bir necha ish, munosabat jadvaldan ustun) turlarga ajratgan [5]. G. Xofsted va R. Lyuisning madaniy o'lchovlar haqidagi tadqiqotlari ham shu farqni tasdiqlaydi [6; 7]. A. Vejbitskaya madaniyatni uning "kalit so'zlari" orqali o'rganish mumkinligini asoslagan [8].

O'zbek tilshunosligida til va madaniyat munosabati N. Mahmudov ishlarida keng yoritilgan; olim tilni milliy tafakkur va madaniyatdan ajratib o'rganib bo'lmazligini ta'kidlaydi [9]. Biroq "vaqt" va "mehmon" konseptlarini o'zbek va ingliz tillari misolida birgalikda, o'zaro kesishgan holda tahlil qilgan ishlar kam uchraydi. Ushbu maqola shu bo'shliqni qisman to'ldirishga qaratilgan.

Material. Tadqiqot materiali "O'zbek tilining izohli lug'ati" [10], Oxford idiomalar lug'ati [11], o'zbek maqollari to'plami [12] va ingliz maqollari bo'yicha qo'llanmadan [13] tanlab olingan leksik, paremiologik va frazeologik birliklardan iborat.

Metodlar. Tadqiqotda quyidagi usullardan foydalanildi:

qiyosiy-chog'ishtirma metod - ikki tildagi birliklarni o'xshash va farqli jihatlariga ko'ra solishtirish uchun;

komponent tahlil - lug'aviy ta'riflardagi ma'no tarkibiy qismlarini ajratish uchun;

etimologik tahlil - leksemalarning kelib chiqishidagi madaniy izlarni aniqlash uchun;

konseptual metafora tahlili - vaqt va mehmonning qanday obrazlar orqali idrok etilishini ko'rsatish uchun;

lingvokulturologik izohlash - natijalarni madaniy kontekst bilan bog'lash uchun.

Natijalar.

1. "Vaqt" konsepti

Tushunchaviy qatlam. Ingliz tilidagi time qadimgi ingliz tilidagi tīma ("davr, muddat") so'zidan kelib chiqqan. O'zbek tilidagi vaqt arab tilidan o'zlashgan bo'lib, uning yonida fursat, zamon, payt, mahal, chog' kabi sinonimlar qatori mavjud [10]. Sinonimlarning ko'pligi o'zbek tilida vaqtning "qulay payt", "davr", "hayot bosqichi" kabi ma'no nozikliklari bilan farqlanishini ko'rsatadi.

Obrazli qatlam. Ingliz tilida vaqt pul va qimmatli resurs sifatida ifodalanadi: to spend, save, waste, invest, buy time; Time is money. Lakoff va Jonson bu metaforani G'arb sanoat jamiyatining iqtisodiy tafakkuri bilan bog'laydi [4]. O'zbek tilida ham Vaqt - oltin maqoli mavjud, biroq vaqt ko'proq ne'mat va qaytmas fursat sifatida talqin qilinadi: Vaqtning ketdi - baxting ketdi, Bugungi ishini ertaga qo'yma [12]. O'zbek lingvomadaniyatining o'ziga xos jihati - vaqtni maishiy va diniy hodisalar bilan o'lchash. Kun bomdod, peshin, asr, shom, xufton kabi namoz vaqtlari asosida bo'linadi; saharlab, choshgoh, namozshom so'zlari ham shu tizimga tayanadi. Qisqa muddat esa bir choy qaynagancha, bir piyola choy ichguncha, bir non pishirim kabi iboralar bilan ifodalanadi. Ingliz tilida bunday o'lchov asosan soat va daqiqaga tayanadi: at seven sharp, on the dot, in five minutes.

Qadriyatli qatlam. Ingliz madaniyatida aniqlik (punctuality) shaxsning ishonchiligi belgisi hisoblanadi; to be late salbiy baholanadi. O'zbek madaniyatida esa vaqtga munosabatda sabr va shoshmaslik ham qadrlanadi: Sabr tagi - sariq oltin, Shoshgan qiz erga yolchimas [12]. Bu Xollning monoxron (ingliz) va polixron (o'zbek) madaniyat tasnifiga mos keladi [5].

2. "Mehmon" konsepti.

Tushunchaviy qatlam. O'zbek tilidagi mehmon fors tilidan o'zlashgan; undan mehmonxona, mehmondorchilik, mehmondo'st, mehmonnavoz kabi keng so'z yasash uyasi hosil bo'lgan [10]. Ingliz tilidagi guest qadimgi skandinav tilidagi gestr so'ziga borib taqaladi va hind-yevropa *ghos-ti- o'zagi orqali host ("mezbon") va hatto hostile ("dushmanona") so'zlari bilan qarindosh. Bu etimologiya qadimda begona kishi bir vaqtning o'zida ham mehmon, ham xavf manbai sifatida idrok etilganini ko'rsatadi.

Obrazli qatlam. O'zbek tilida mehmon yuksak maqomga ega: Mehmon - otangdan ulug', Mehmon - atoyi Xudo, Mehmon kelar eshikdan, rizqi kelar teshikdan [12]. Uydagi eng hurmatli joy - to'r - mehmonga beriladi; mehmon Xush kelibsiz, Qadamingizga hasanot kabi olqishlar bilan kutib olinadi. Ingliz tilida esa mehmon mezbonning shaxsiy hududiga taklif bilan kiruvchi shaxs sifatida ko'riladi: An Englishman's home is his castle, by invitation only, to drop in, Make yourself at home [11; 14].

Qadriyatli qatlam. Ikki madaniyatda ham mehmonning uzoq qolishi chegaralanadi va bu chegara aynan vaqt orqali ifodalanadi. O'zbek maqolida Mehmon bir kun - oltin, ikki kun - kumush, uch kun bo'lsa - mis, ingliz maqolida Fish and guests smell after three days deyiladi [13]. Ingliz tilida bu me'yor to outstay one's welcome iborasida ham mustahkamlangan.

3. Qiyosiy natijalar

Belgi	O'zbek tili	Ingliz tili
Vaqtning asosiy metaforasi	ne'mat, fursat, oltin	pul, resurs (Time is money)
Vaqtning o'lchash	namoz vaqtlari, maishiy hodisalar (choy qaynagancha)	soat va daqiqa (on the dot)
Vaqtga munosabat turi	polixron: munosabat jadvaldan ustun	monoxron: jadval va aniqlik ustun
"Mehmon" leksemasining kelib chiqishi	fors tilidan o'zlashgan	qad. skand. gestr, host, hostile bilan qarindosh
Mehmonning maqomi	muqaddas, ulug' (otangdan ulug')	taklif qilingan, hurmatli, lekin chegaralangan
Tashrif shakli	kutilmagan tashrif ham odatiy	oldindan kelishilgan, taklif asosida
Mehmon vaqtining chegarasi	uch kun bo'lsa - mis	Fish and guests smell after three days

Muhokama. Olingan natijalar "vaqt" konseptining universal, ammo milliy jihatdan turlicha talqin qilinadigan kategoriya ekanini tasdiqlaydi. Ingliz tilidagi Time is money metaforasi B. Franklinning 1748-yildagi "Yosh hunarmandga maslahat" asari orqali keng tarqalgan bo'lib, sanoat va savdo madaniyatining hosilasidir [4]. O'zbek tilida esa vaqtning namoz vaqtlari va choy, non kabi maishiy hodisalar bilan o'lchash qishloq xo'jaligi va diniy turmush tarzining tilda saqlangan izidir. Shu ma'noda o'zbek vaqti "hodisaviy", ingliz vaqti esa "soatbay" xarakterga ega. E'tiborli jihat shundaki, ikki konsept mehmondorchilik vaziyatida bevosita to'qnashadi. O'zbek madaniyatida mehmon kutilmaganda kelishi mumkin va mehmonning uchun boshqa rejalarini qoldirishga tayyor bo'ladi; bu polixron vaqt modeliga mos [5; 7]. Ingliz madaniyatida tashrif oldindan kelishiladi, belgilangan vaqtda boshlanadi va tugaydi. K. Foks ingliz xulq-atvorini o'rganib, uydagi shaxsiy hudud va oldindan kelishish qoidalarining qat'iyligini qayd etadi [14]. Natijada o'zbek mehmoni ingliz mehmoniga "e'lonsiz kelgan" bo'lib, ingliz mehmoni esa o'zbek mehmoniga "shoshilib ketgan" bo'lib ko'rinishi mumkin. Shu bilan birga, ikki xalq maqollaridagi "uch kun" me'yor madaniyatlar o'rtasidagi umumiylikni ko'rsatadi. Mehmondorchilik qanchalik ulug'lanmasin, har ikki madaniyat uning vaqt chegarasini belgilab qo'ygan. Bu universal ijtimoiy me'yor turli obrazlar - o'zbekda metallar ierarxiyasi (oltin, kumush, mis), inglizda esa buzilayotgan baliq - orqali ifodalanadi. Obrazlarning o'zi ham milliy: oltin va kumush qadriyat darajasini, baliq esa maishiy amaliylikni bildiradi.

Guest - host - hostile etimologik qatori ham muhim xulosaga olib keladi. Ingliz lingvomadaniyatining ildizida begona kishiga nisbatan ehtiyotkorlik bor, bu esa zamonaviy "taklif" va "shaxsiy hudud" tamoyillarida davom etadi. O'zbek tilida esa mehmon - atoyi Xudo g'oyasi mehmonni ilohiy in'om sifatida ko'radi. Vejbetskaya ta'kidlaganidek, bunday kalit so'zlar ortida butun madaniy skript yashirinadi [8].

Tadqiqotning cheklovi shundaki, tahlil lug'at va paremiologik materialga asoslangan. Konseptlarning zamonaviy nutqdagi qo'llanishini korpus ma'lumotlari va so'rovnomalar asosida o'rganish keyingi bosqichning vazifasidir.

Xulosa va tavsiyalar. Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi: Ingliz lingvomadaniyatida vaqt asosan iqtisodiy resurs (Time is money) sifatida, o'zbek lingvomadaniyatida esa ne'mat, fursat va maishiy-diniy hodisalar bilan o'lchanadigan birlik sifatida konseptuallashtiriladi. Ingliz madaniyati monoxron, o'zbek madaniyati esa ko'proq polixron xususiyatga ega; bu farq aniqlik, kechikish va kutishga munosabatda namoyon bo'ladi. "Mehmon" konsepti o'zbek tilida muqaddaslik va ulug'lash, ingliz tilida esa taklif, shaxsiy hudud va chegara g'oyalari bilan bog'liq. Ikki konsept mehmondorchilik vaqtida kesishadi va aynan shu nuqtada madaniyatlararo tushunmovchiliklar ko'proq yuzaga keladi. "Uch kun" me'yor ikki xalq paremiologiyasida mustaqil ravishda shakllangan umumiy ijtimoiy qoidani aks ettiradi.

Tavsiyalar.

Ingliz tili darslarida punctuality, to drop in, to outstay one's welcome kabi birliklarni madaniy izoh bilan birga o'rgatish lozim.

Madaniyatlararo muloqot kurslarida "mehmonga borish" va "mehmon kutish" vaziyatlari asosida rol o'yinlar tashkil etish maqsadga muvofiq.

Tarjima amaliyotida Mehmon - otangdan ulug' kabi maqollarni so'zma-so'z emas, funksional ekvivalent yoki izoh orqali berish tavsiya etiladi.

Keyingi tadqiqotlarda konseptlarni korpus ma'lumotlari va so'rovnomalar asosida o'rganish natijalarni yanada boyitadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

[1] Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Академия, 2001. - 208 с.

[2] Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. - М.: Языки русской культуры, 1997. - 824 с.

[3] Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. - Волгоград: Перемена, 2002. - 477 с.

[4] Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. - Chicago: University of Chicago Press, 1980. - 242 p.

- [5] Hall E.T. The Silent Language. - New York: Doubleday, 1959. - 240 p.
- [6] Hofstede G. Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations. - 2nd ed. - Thousand Oaks: Sage Publications, 2001. - 596 p.
- [7] Lewis R.D. When Cultures Collide: Leading Across Cultures. - 3rd ed. - Boston; London: Nicholas Brealey International, 2006. - 599 p.
- [8] Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. - New York: Oxford University Press, 1997. - 317 p.
- [9] Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab // O'zbek tili va adabiyoti. - 2012. - № 5. - B. 3-16.
- [10] O'zbek tilining izohli lug'ati: 5 jildli / tahrir hay'ati: A. Madvaliyev va boshq. - Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008.
- [11] Siefiring J. (ed.) The Oxford Dictionary of Idioms. - 2nd ed. - Oxford: Oxford University Press, 2004. - 340 p.
- [12] Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Hikmatnoma: O'zbek xalq maqollarining izohli lug'ati. - Toshkent: O'zbek sovet ensiklopediyasi bosh tahririyati, 1990. - 524 b.
- [13] Mieder W. Proverbs: A Handbook. - Westport: Greenwood Press, 2004. - 304 p.
- [14] Fox K. Watching the English: The Hidden Rules of English Behaviour. - London: Hodder & Stoughton, 2004. - 424 p.

